Studia Romologica 18/2025
ISSN 1689-4758
Strony 265–278
https://doi.org/10.68100/km49htne

Mikrohistoria i historia rodzinna jako alternatywa wobec tradycyjnego pisania historii Romów

Microhistory and family history as an alternative to the traditional writing of Romani history

Emilia Kledzik | https://orcid.org/0000-0003-1432-4017 | emilia.kledzik@amu.edu.pl
Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

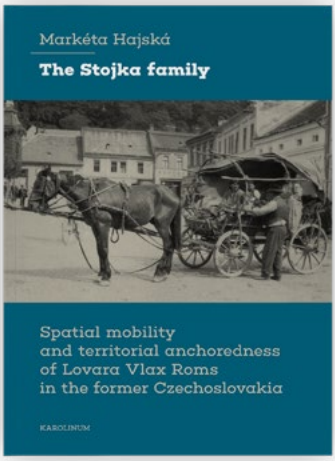
JAK CYTOWAĆ Emilia Kledzik, *Mikrohistoria i historia rodzinna jako alternatywa wobec tradycyjnego pisania historii Romów*, „Studia Romologica", 2025, t. 18, s. 265–278.

Data publikacji: 21.12.2025 | Data publikacji online: 16.10.2026

OPEN ACCESS
© 2025 Emilia Kledzik. Artykuł w otwartym dostępie na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne 4.0 (CC BY-NC 4.0)

Emilia Kledzik

Mikrohistoria i historia rodzinna jako alternatywa wobec tradycyjnego pisania historii Romów

Markéta Hajská
The Stojka Family. Spatial Mobility and Territorial Anchoredness of Lovara Vlax Roms in the Former Czechoslovakia
Karolinum Press, Praga 2025, ss. 280
ISBN 978-80-246-5917-6

Monografia Markéty Hajskiej *The Stojka Family. Spatial Mobility and Territorial Anchoredness of Lovara Vlax Roms in the Former Czechoslovakia* odnosi się do w ostatnich latach coraz częściej badanej historii Romów w Europie Środkowej w czasie II wojny światowej oraz do powojennych polityk osadniczych prowadzonych przez państwa socjalistyczne[1]. Praca ta stanowi

[1] Véra Sokolová, *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*, Ibidem-Verlag, Hanower 2008; Sławomir Kapralski, *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012; Alexander Marinov, Bianca Raluca Roman, Sofiya Zahova, *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, Brill/Schöningh, Paderborn 2021; *Romani Voices in History. A Sourcebook*, red. Elena Marushiakova, Veselin Popov, Brill/Schöningh, Paderborn 2021; *Romani Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, red. Elena Marushiakova, Veselin Popov, Brill/Schöningh, Paderborn 2022; Piotr Jacek Krzyżanowski, *Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w latach 1964–1989*, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2021; Helena Sadilková, *The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands. A complex legacy of war and genocide in Czechoslovakia*, w: *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, red. Eliyana R. Adler, Kateřina Čapková, Rutgers University Press, New Brunswick–Camden–Newark–New Jersey–Londyn 2020, s. 190–217; Victoria Shmidt, Bernadette Nadya Jaworsky, *Historicizing Roma in Central Europe: between critical whiteness and epistemic injustice*, Routledge, Taylor & Francis Group, Londyn–Nowy Jork 2021.

także ważny głos w dyskusji na temat wpływu i oceny polityk osadniczych na społeczności romskie. Proponuje również nowatorski sposób wykorzystania różnorodnych źródeł etnograficznych i historycznych do pisania historii romskich mikrospołeczności, oferując tym samym alternatywę wobec ujęcia ogólnego, typowego dla historiografii wywodzącej się z tradycyjnej cyganologii.

Markéta Hajská rekonstruuje losy romskiej rodziny Stojków na obszarze ziem czeskich i Słowacji od początku XX wieku do końca lat sześćdziesiątych. Nie jest to jednak zwykła biografia oparta na wspomnieniach świadków i dokumentach urzędowych. W centrum zainteresowania badaczki znalazło się bowiem zagadnienie *spatial mobility* – wymuszonej lub dobrowolnej mobilności przestrzennej – członków tytułowej rodziny. Ukazanie losów Stojków przez pryzmat ich przemieszczania się pozwala na zestawienie trzech perspektyw, z których wyłania się obraz romskiego losu w Europie Środkowej w pierwszej połowie XX wieku: perspektywy prywatnej, rodzinnej – opartej na historii oralnej i pracy pamięci; perspektywy państwowej – odzwierciedlonej w aktach prawnych, rejestrach, raportach policyjnych i innych dokumentach urzędowych; oraz perspektywy społeczeństwa większościowego – ujawniającej się w przekazach prasowych. Hajská wykorzystuje wszystkie te typy źródeł.

Kategoria „mobilności przestrzennej", która organizuje narrację o rodzinie Stojków, pozwala uchwycić zmieniające się koleje ich życia na tle przeobrażających się polityk państwowych, pozostając jednocześnie semantycznie powiązana z „koczowniczym stylem życia", powszechnie przypisywanym ludziom określanym mianem „Cyganów". Opozycja pomiędzy wędrownym a osiadłym trybem życia stanowi w literackim, państwowym i akademickim dyskursie cyganologicznym zasadnicze kryterium odróżniające społeczności romskie od nieromskich. Choć tego rodzaju opracowania zostały już dawno poddane dekonstrukcji, wpływ utrwalonych przez nie stereotypów jest tak silny, że nawet współcześni badacze migracji zauważają homogenizujące przypisywanie Romom „koczowniczego trybu życia" oraz jego wpływ na postrzeganie mobilności Romów w obrębie Unii Europejskiej[2].

Przyczyną tego może być niedostateczna znajomość współczesnych i historycznych form mobilności Romów oraz stereotypy utrwalone przed dziesięcioleciami przez dyskursy reżimów socjalistycznych w Europie Środkowej. Przed transformacją ustrojową jednym z podstawowych celów polityk publicznych była bowiem *sedentaryzacja* społeczności wędrownych i półwędrownych, w tym rozumianej klasowo „ludności cygańskiej". W ekonomicznie i społecznie zdewastowanej Europie Środkowo-Wschodniej państwa pozostające pod wpływem Związku Radzieckiego dążyły do objęcia kontrolą każdego aspektu życia społeczno-ekono-

[2] Hugo van Baar, *The Perpetual Mobile Machine of Forced Mobility: Europe's Roma and the Institutionalization of Rootlessness*, w: *The Irregularization of Migration in Contemporary Europe: Deportation, Detention, Drowning*, red. Yolande Jansen, Joost de Bloois, Robin Celikates, Rowman & Littlefield, Londyn–Nowy Jork 2015, s. 71–86.

micznego swoich obywateli i do stworzenia nowego, homogenicznego społeczeństwa[3]. Jakakolwiek *spatial mobility* stanowiła w tym kontekście zagrożenie dla projektu socjalistycznej modernizacji. W tej perspektywie okres przedwojenny jawi się jako czas zaostrzających się przepisów regulujących przemieszczanie się ludności. Zagadnienie mobilności przestrzennej jako problem badawczy trafia więc w samo sedno społecznie i politycznie kształtowanej „cygańskości", rozumianej jako odmienność wobec społeczeństwa większościowego. Prześledzenie jej na przykładzie jednej rodziny pozwala dostrzec, w jakim stopniu była ona skutkiem regulacji państwowych, często sprzecznych decyzji władz centralnych i lokalnych, a w istocie – odbierania Romom sprawczości.

Tego rodzaju oddolny projekt pisania historii Romów w formie mikrohistorii i historii rodzinnej stanowi rzadkość w romskiej historiografii, która tradycyjnie preferuje uogólnione syntezy dziejów. Jest to jednocześnie znak, że w badaniach nad historią Romów coraz większą rolę odgrywają inspiracje antropologiczne i *memory studies*[4]. Przełamaniu ulega tym samym narracja mająca swoje korzenie w oświeceniowych „Gypsy" Studies, które wypracowały esencjalizujący model pisania o społecznościach romskich z perspektywy społeczeństw większościowych. Mitem założycielskim tej dyscypliny była teza o indyjskim pochodzeniu „Cyganów" – wbrew rozpowszechnionemu wcześniej przekonaniu o ich egipskiej etnogenezie. Jako pierwszy sformułował ją Heinrich Grellmann w pracy pt. *Zigeuner* z 1787 roku, przedstawiając dowody o charakterze lingwistycznym. Teza ta utrwaliła się w wielu dziedzinach badań nad historią i kulturą Romów, została też zaakceptowana przez same społeczności romskie, co znalazło odbicie w ich literaturze[5].

Historiograficzna gałąź „Gypsy" Studies rozwinęła się odtąd w kierunku odtwarzania dziejów Romów od czasu ich wyjścia z Półwyspu Indyjskiego, poprzez moment przybycia do Europy – lokowany na przełomie średniowiecza i nowożytności – aż po rozproszenie społeczności romskich po kontynencie i ich migracje wewnątrzeuropejskie, wywołane nasilającym się prawodawstwem dyskryminacyjnym oraz nietolerancją społeczeństw większościowych. Oświeceniowy badacz Grellmann jako pierwszy połączył dane pochodzące z różnych źródeł, aby prześledzić ruch ludności określanej mianem „Cyganów" w Europie – wskazując daty ich przybycia do Niemiec, Szwajcarii, Francji, Hiszpanii, Polski i Mołdawii. „Nie podróżowali wspólnie, ale w zróżnicowanych hordach [hordes], każda z osobnym liderem." – pisał[6].

Taki sposób ujmowania dziejów Romów podkreślał ich wspólną etniczność,

[3] Zoltan Barany, *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 113–114.
[4] Zob. Prague Forum For Romani Histories, https://www.romanihistories.usd.cas.cz/; *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, red. Eliyana R. Adler, Kateřina Čapková, Rutgers University Press, New Brunswick–Camden–Newark–New Jersey–Londyn 2020.
[5] Zob. np.: Bronisława Wajs, *Lesie, ojcze mój*, tłum. Jerzy Ficowski, „Czytelnik", Warszawa 1990, s. 52.
[6] Heinrich M. G. Grellmann, *Dissertation on the Gipseys*, G. Bigg, Londyn 1787, s. 97.

preeuropejską historię oraz późniejsze rozproszenie po kontynencie i różne relacje z lokalnymi społeczeństwami – zależne od obowiązującego prawa i modeli społecznych. Żaden z tych elementów nie znajduje jednak odzwierciedlenia w monografii Hajskiej, która wyraża sceptycyzm wobec badań zmierzających do konstruowania homogenicznego modelu historii czy kultury Romów[7] i w żadnym miejscu nie wspomina o pozaeuropejskim pochodzeniu opisywanej społeczności. Przeciwnie – przyjęta przez nią perspektywa mikrohistorii, stanowiąca fundament metodologiczny pracy, koncentruje się na opisie lokalnej społeczności, z której wywodzi się rodzina Stojków.

Trzeba podkreślić, że to cyganolog Grellmann jako pierwszy sformułował tezę, że „wędrowny" tryb życia ludzi określanych mianem „Cyganów" oraz ich rzekoma predylekcja do przebywania „na łonie natury" nie wynikały – jak powszechnie sądzono – z dobrowolnej pokuty czy osobistego wyboru, lecz stanowiły strategię przetrwania i konsekwencję przymusowych wygnań oraz innych form dyskryminującej polityki państwowej. Nieoświecone systemy administracyjne – jak pisał – nie dopuszczały możliwości reedukacji osób określanych mianem „Cyganów", co w jego przekonaniu miało ulec zmianie w czasach nowoczesnych: „Każdy człowiek ma podatki do zapłacenia i moce do wykorzystania [powers to exert], Cyganie nie są tu wyjątkiem; jeśli nie wiedzą, jak z nich korzystać, niech państwo ich tego nauczy i prowadzi za rączkę, aż cel zostanie osiągnięty."[8] Teza ta, stanowiąca uzasadnienie pierwszego, szeroko zakrojonego projektu asymilacji ludności nazywanej „Cyganami" w Cesarstwie Habsburskim, znajduje potwierdzenie również w dwudziestowiecznej historii rodziny Stojków.

Powraca ona w późniejszych syntezach historiograficznych, takich jak klasyczna już praca Angusa Frasera *The Gypsies* (1992). Fraser konkludował, że dzieje Romów to historia wygnań i represji, które – szczególnie w Europie Zachodniej – z coraz większą intensywnością dotykały ludzi pozbawionych zwierzchnictwa, własności ziemi i stałego miejsca zamieszkania[9]. Hajská osadza wcześniejszą tezę badań cyganologicznych w kontekście historycznym XX wieku: mobilność Romów w Czechosłowacji nie była wynikiem domniemanego koczownictwa, lecz konsekwencją warunków politycznych i społecznych, w jakich żyli. Jednocześnie to same polityki państwowe wytworzyły stereotyp „cygańskiego włóczęgi", a nawet wymuszały mobilność Romów. Z drugiej strony, mobilność przestrzenna związana z zajęciami rodziny Stojków – takimi jak handel końmi, czyszczenie kotłów czy ostrzenie noży – wiązała ich z konkretnymi miejscami na obszarze dzisiejszych Czech i Słowacji, co Hajská ukazuje na podstawie źródeł archiwalnych, prasowych i ustnych.

[7] Markéta Hajská, *The Stojka Family. Spatial Mobility and Territorial Anchoredness of Lovara Vlax Roms in the Former Czechoslovakia*, Karolinum Press, Praga 2025, s. 43.
[8] Heinrich M.G. Grellmann, *op. cit.*, s. 79.
[9] Angus Fraser, *The Gypsies*, John Wiley & Sons Inc., Hoboken 1992, s. 109 i n.

Uogólniający model pisania historii ludzi określanych mianem „Cyganów" znajdował odzwierciedlenie w badaniach prowadzonych w perspektywie lokalnej, skoncentrowanej na terytorium pojedynczego państwa narodowego. Praca Grellmanna została przetłumaczona na wiele języków europejskich i wielokrotnie parafrazowana przez kolejnych badaczy-cyganologów. Ufundowała w ten sposób holistyczną strukturę monografii cyganologicznej, która utrwaliła się jako dominujący model porządkowania wiedzy o społecznościach określanych mianem „cygańskich" – również na poziomie regionalnym. Przykład historii polsko-romskiej poetki Bronisławy Wajs (Papuszy), pochodzącej z grupy Polska Roma, opisanej i spopularyzowanej przez polskiego cyganologa Jerzego Ficowskiego, ilustruje, jak nawet dzieje jednej rodziny wpisywane były w ogólną, holistyczną narrację o „Cyganach". W przeznaczonej na rynek międzynarodowy wersji swojej monografii o Romach w Polsce Ficowski pisał o Papuszy: „Jest Cyganką z grupy Polska Roma, czyli polskich Cyganów nizinnych, którzy od dziesiątków pokoleń nie opuszczali prawie nigdy ziem polskich, są więc do kraju swego urodzenia i pochodzenia przywiązani."[10]

Monografia Markéty Hajskiej stanowi przykład przełamania tego tradycyjnego paradygmatu pisania historii Romów oraz próbę spojrzenia na nią z innej perspektywy – przez pryzmat losów rodziny osadzonej w konkretnym regionie, której egzystencja była w znacznym stopniu determinowana przez zmienne polityki państwowe dotyczące tego terytorium i jego lokalnej społeczności. Miejsce „historii ogólnej", w której poszczególne *case studies* pełnią funkcję ilustracji dla też o charakterze uniwersalnym, zajmuje tu mikrohistoria – rozumiana jako ograniczenie skali, *history from below* – pozwalająca wniknąć w rzeczywistość codziennego życia członków społeczności Lowarów[11]. Drugim gatunkiem zastępującym uogólniający opis dziejów Romów jest historia rodzinna, której funkcję stanowi wytworzenie nierzadko nostalgicznego obrazu przeszłości, afirmującego dwie podstawowe wartości: ciągłość i dawny porządek[12]. Podstawą ciągłości w historii rodziny Stojków staje się powrót do *korzeni*, czyli do miejscowości Trenčianska Teplá, w której Štefan Stojka senior wzniósł dom. Symboliczną rolę „raju utraconego" w tych dziejach pełni natomiast okres sprzed II wojny światowej.

Metodologia przyjęta przez Hajską także zasadniczo różni się od tej, którą stosowali historycy dążący do prezentacji homogenicznej historii Romów. Polega ona na łączeniu opracowanych już źródeł archiwalnych – dotyczących polityk wobec ludności określanej jako „Cyganie" w XIX i XX wieku (ustaw, uchwał, regulacji prawnych i innych dokumentów urzędowych) na terenie dzisiejszych Czech

[10] Jerzy Ficowski, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Interpress, Warszawa 1989, s. 109.
[11] Ewa Domańska, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999, s. 44.
[12] Agnieszka Mrozik, *Akuszerki transformacji. Kobiety, literatura i władza w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2012, s. 283.

i Słowacji – z doniesieniami prasowymi oraz ze wspomnieniami członków opisywanej rodziny i ich sąsiadów bądź znajomych. Podstawowym punktem odniesienia jest tu genealogiczne drzewo rodziny Stojków. Mamy więc do czynienia z metodologią wyrastającą z założeń antropologii historycznej. Dzięki takiemu zestawieniu powstaje opowieść o tym, jak zmieniające się realia polityczne – a wraz z nimi praktyki urzędnicze i społeczne – wpływały na losy konkretnych ludzi identyfikowanych przez systemy państwowe jako „Cyganie" i jak były przez nich samych doświadczane. Jest to opowieść, w której często pojawiają się hipotezy i przypuszczenia; źródła prywatne i państwowe nie zawsze pozostają w równowadze, a ich krytyka wymaga odmiennych narzędzi – innych w przypadku dokumentów tworzonych w ramach ideologii państwowych, a innych w odniesieniu do ograniczeń historii oralnej i zawodności ludzkiej pamięci.

Odwołanie się do faktów biograficznych pozwala też ominąć spór dotyczący identyfikacji osób w źródłach historycznych jako należących do społeczności romskiej. Jest to wciąż kwestia budząca kontrowersje. Etnolog Lech Mróz uznawał na przykład, że najwcześniejszym udokumentowanym śladem obecności Romów w Polsce w XV–XVIII wieku jest wniesienie podatku przez „Mikołaja Cygana" – traktując samo nazwisko Cygan jako wystarczający dowód romskiego pochodzenia[13], mimo jego oczywistej funkcji egzonimu. Hajská opiera się na nazwisku Stojka oraz powiązaniach z grupą Lovara, choć pewne luki i nieścisłości w materiałach archiwalnych i tu utrudniają jednoznaczną identyfikację. Szersze świadectwa historyczne dotyczące tej grupy obejmowały bowiem również bardziej niejednoznaczne określenia – takie jak „handlarze końmi" czy „wędrowni Cyganie".

Najwcześniejsze ślady rodziny Stojków – akty chrztów – pochodzą z końca XVIII i początku XIX wieku i zostały przedstawione w pierwszym rozdziale monografii. Późniejsze źródła z przełomu XIX i XX wieku obejmują wzmianki prasowe o podróżującej po południowych Czechach Annie Stojkovej oraz policyjne raporty dotyczące Františka Stojki mieszkającego w Pradze, a także notkę prasową z 1917 roku o rodzinie Schubertów w Pradze. Hajská koncentruje się szczególnie na Trenčianskiej Tepli w zachodniej Słowacji, gdzie rodzina osiedliła się pod koniec XIX wieku. Rekonstrukcja genealogiczna rozpoczyna się od Petera i Agnesy Stojków, kontynuowana jest przez ich córki Márię i Zagę oraz syna Štefana – którzy w dokumentach urzędowych występują nie tylko jako urodzeni, lecz także zamieszkali w tej miejscowości, co podważa narrację o rzekomym „wrodzonym koczownictwie".

Rozdział drugi analizuje okres międzywojenny, stawiając pytanie, w jakim stopniu mieszkający na Słowacji Lowarowie przejawiali „zakorzenienie terytorialne". W przypadku Štefana Stojki seniora dychotomia między wędrownością a osiadłością staje się płynna. Jak pokazuje Hajská na podstawie wspomnień Lowarów i wspomnień świadków, zakorzenienie terytorialne oznaczało nawiązanie trwałych więzi z określonymi miejscowościami. Romskie rodziny

[13] Lech Mróz, 2001, s. 23.

świadczyły cykliczne usługi – takie jak handel końmi, czyszczenie kotłów, ostrzenie noży – często wracając do stałych klientów, a czasem dążąc do stałego osiedlenia się. Inną formą zakorzenienia była własność nieruchomości, która mogła pełnić funkcję stałego lub sezonowego miejsca zamieszkania. W 1930 roku Štefan Stojka senior stał się właścicielem domu i ziemi, zaś jego siostra opuściła Słowację i często zmieniała miejsce pobytu.

Powstanie Czechosłowacji zmieniło trajektorie mobilności rodziny – przesunęły się one na zachód i północ, szczególnie na ziemie czeskie. W latach 30. podróże po Czechosłowacji z dokumentami wydanymi na Słowacji zaczęto postrzegać jako zagrożenie. Prasa i dokumenty urzędowe donosiły o „cygańskich hordach" ze Słowacji „zalewających" ziemie czeskie, a rodziny takie jak Stojkowie i Lakatošowie znalazły się pod wzmożonym nadzorem władz. Rozdział trzeci dotyczy przedednia II wojny światowej i rozpoczyna się od wskazania, że od czasu dojścia do władzy Hitlera w III Rzeszy do Czechosłowacji, a później – Anschlussu Austrii oraz Sudetenlandu, przed dyskryminującą polityką uciekało wielu Romów/Sinti, co wywołało próby wprowadzenia zakazów wjazdu dla „zagranicznych Cyganów" zarówno na ziemiach czeskich jak i w Słowacji. Wprowadzone wtedy prawodawstwo ograniczało mobilność pomiędzy Czechami i Morawami, a ich sąsiednimi regionami. W Protektoracie Czech i Moraw Romowie mający miejsce zamieszkania na Słowacji zostali deportowani, a po zajęciu drugiej Republiki Czechosłowackiej wszyscy obywatele słowaccy – w tym Romowie – znajdujący się na terenie Czech i Moraw stali się cudzoziemcami.

W rozdziale czwartym jest mowa o wojennych losach Lowarów na terenie Republiki Słowackiej. Nowa sytuacja polityczna i społeczna, w której w tym regionie, obok zintegrowanych ze społeczeństwem większościowym Romów, znalazło się wielu uchodźców z obszaru Czech i Moraw, stworzyła bardzo zróżnicowane warunki funkcjonowania członków społeczności romskiej podczas II wojny światowej. Romowie uznani za „Cyganów" trafiali do obozów pracy, natomiast ci uznani za Słowaków – na front. Dezerterzy lub więźniowie dołączali do oddziałów czechosłowackich w ZSRR i razem z Armią Czerwoną wyzwalali terytoria dzisiejszej Ukrainy i Polski. Osady romskie w położone w pobliżu dróg miały zostać przeniesione i ulokowane w wyznaczonych, odizolowanych miejscach, często niezdatnych do życia[14]. Najwięcej osad romskich uległo zniszczeniu w 1944 roku, w czasie stłumionego przez nazistów powstania – Romowie zaczęli się wtedy ukrywać w lasach.

Mobilnych Romów dodatkowo objął wprowadzony w 1939 roku zakaz handlu końmi. Osoby, które go łamały, były wysyłane do obozów pracy. Po konfiskacie wozów i koni Romowie pozostawali bez środków do życia, zmuszeni do pozostania w tym samym miejscu przez dłuższy czas. Wszyscy Romowie, którzy czerpali środki do życia z mobilności terytorialnej, zostali drastycznie dotknięci

[14] Markéta Hajská, *op. cit.*, s. 159.

tymi przepisami. Pojawiały się również przypadki próśb społeczeństwa większościowego o umieszczenie Romów w obozach pracy[15]. Romowie z terenów okupowanych przez Węgry byli transportowani do obozów koncentracyjnych. Wśród rodzeństwa Stojków sytuacja wojenna potoczyła się różnie: Štefan został mianowany „cygańskim wojdą" (przywódcą wspólnoty podlegającym władzom lokalnym), jego wnuk trafił do regularnej armii, natomiast syn i zięć wstąpili do Gwardii Hlinki. Jego siostra Zaga, która wróciła do Trenčianskiej Tepli, została natomiast uznana za „uchylającą się od pracy".

Hajská interpretuje te różnice jako dowód stosunkowo wysokiego (choć słabnącego) statusu społecznego Štefana oraz jego bliższych relacji ze społecznością nieromską[16] – być może też jako taktycznego kompromisu w obliczu rosnącej liczby Romów osiedlających się na jego ziemi. Choć Štefan materialnie podupadł po utracie pozycji handlarza końmi, jego gospodarstwo uniknęło wysiedlenia – w przeciwieństwie do innych Lowarów, określanych jako „cygańscy włóczędzy", którzy nie stworzyli lokalnych więzi społecznych i w związku z tym padli ofiarą prześladowań, internowania i pozbawienia środków do życia. Majątek Štefana został zniszczony podczas tłumienia Słowackiego Powstania Narodowego, gdy członkowie jego rodziny ukrywali się w lasach. Zaga i jej syn Filo nie przeżyli wojny. Powojenny wniosek Štefana o zwrot mienia zakończył się niepowodzeniem. Hajská wskazuje, że wojna i narastające antyromskie nastroje doprowadziły do załamania się jego wcześniej pozytywnych relacji ze społeczeństwem większościowym.

Rozdział piąty i szósty dotyczą losów rodziny Stojków po II wojnie światowej. W latach 1945–1947 lokalne władze Trenčanskiej Tepli usiłowały pozbyć się Romów przebywających w tej okolicy. W oparciu o dokumenty policyjne i inne Hajská wnioskuje także o niechęci, jaką społeczność większościowa okazywała mieszkającym w wozach, ponownie nomadyzowanym „Cyganom"[17]. Ostatecznie w wyniku nacisków także z okolicznych osad w 1947 roku rodzina Stojków została usunięta z Trenčinskiej Tepli. Życie w Słowacji okazało się dla niej niemożliwe z powodu braku środków do życia i niechęci społeczeństwa większościowego. Ludziom, których wojna pozbawiła majątku, ze względu na ich etniczność wtórnie przypisano stereotypowe atrybuty włóczęgostwa i uchylania się od pracy. Migrujący ze Słowacji Romowie kierowali się do Czech, także na tereny opuszczane przez Niemców. Był to proces znany także z powojennej Polski. Romska autochtoniczna ludność na tamtym obszarze została w czasie wojny poddana eksterminacji. Hajská stwierdza jednak, że w powojennej rzeczywistości Romowie nie byli widziani jako poszkodowane wojną ofiary, ale – w zgodzie z doktryną nazistowską – aspołeczne, zdegenerowane jednostki, wroga rasa[18].

[15] *Ibidem*, s. 166.
[16] *Ibidem*, s. 176.
[17] *Ibidem*, s. 197.
[18] *Ibidem*, s. 200.

Opisy niechęci, z jaką stykali się migrujący na zachód słowaccy Lowarowie, przypominają te związane z powrotami Żydów w powojennej Polsce, opisywane przez Annę Bikont[19]. Jeden z cytowanych przez Hajską świadków przywołuje zresztą nienawistne hasła w których społeczność nieromska manifestowała swoją niechęć jednocześnie do Romów i Żydów[20]. Powojenna migracja Lowarów była przez społeczeństwo większościowe uznawana za dowód na „nomadyczny" charakter ich kultury. Podobne opinie zachowały się wśród polskiego społeczeństwa większościowego, obserwującego przemieszczanie się Romów z dawnych wschodnich województw Polski na zachód, na tzw. „Ziemie Odzyskane". W dokumentach państwowych z tego okresu pojawiały się rasistowskie portrety upośledzonej społecznie grupy[21]. Hajská nie wspomina o żadnych sankcjonowanych przez czechosłowackie państwo próbach „ocieplenia" demonizowanego wizerunku Romów, które mogłyby być porównywalne z działalnością polskiego cyganologa Jerzego Ficowskiego.

Pierwsze ogólnopaństwowe działania wobec „cygańskich włóczęgów" zostały w powojennej Czechosłowacji podjęte już w 1947 roku i przyjęły postać spisu, który objął niemal 17 tysięcy osób. Uwidoczniła się zmiana na poziomie ideologicznym: aspołeczna kondycja Romów była odtąd – w myśl wcześniejszych refleksji cyganologicznych – tłumaczona upośledzeniem tej grupy przez dawne systemy państwowe. Konieczne stało się zatem ponowne włączenie jej w ramy społeczeństwa poprzez stałą pracę, a zatem zaprzestanie jakiejkolwiek formy mobilności przestrzennej Metody działania instytucji państwowych były zbliżone do tych znanych z czasów wojennych: konfiskata koni, relokacje, areszt. Rodzina Štefana przez pewien czas przebywała poza Trenčanską Teplą, by powrócić tam w 1956 roku. Štefan zamieszkał wtedy w prowizorycznym domu na końcu wsi. Nie jest jasne, czy w 1968 roku umarł tam, czy w stojącym przy drodze wozie. Podobnie druga gałąź rodziny Stojków – po wzmożonym okresie mobilności na przełomie lat 40. i 50. doszło do jej osiedlenia w miejscowościach Žatec i Launy na zachodnich krańcach państwa.

W czechosłowackiej polityce państwowej cezurą w polityce osiedleńczej był rok 1958, kiedy opublikowano ustawę „o stałym osiedleniu ludności wędrownej", a rok później zorganizowano spis „ludności wędrownej i półwędrownej". Ustawa ta miała charakter paradygmatyczny – druga odsłona akcji osiedleńczej w Polsce przeprowadzona w latach 60. oparta była o konsultacje, jakie polscy urzędnicy przeprowadzili z urzędnikami w Pradze[22]. Ważnym elementem tego prawa był brak jakichkolwiek odwołań do etniczności – ludzie określani jako

[19] Anna Bikont, *Nie koniec, nie początek. Powojenne wybory polskich Żydów*, Czarne, Wołowiec 2025.
[20] Markéta Hajská, *op. cit.*, s. 236.
[21] Emilia Kledzik, *Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne", Poznań 2023, s. 68–70.
[22] *Ibidem*, s. 7.

„Cyganie" mieli zostać przyporządkowani do jednej z wspomnianych kategorii, a spis oprócz nich objął inne osoby wykonujące pracę obwoźną. Hajská nie zgadza się z tezą obserwatorki tych wydarzeń, cyganolożki Evy Davidovej, że spis ten spowodował, że prowadzący „tradycyjny tryb życia" Romowie momentalnie go porzucili[23]. Zauważa, że była to kondensacja procesów, które toczyły się przez całe lata 50. Badaczka stwierdza, że nie znalazła nikogo, kto doświadczyłby przemocy ze strony funkcjonariuszy państwowych prowadzących spis. W świetle jej ustaleń warto byłoby się przyjrzeć sposobowi przeprowadzenia bliźniaczego spisu w 1964 roku w Polsce. W polskich badaniach nad akcją osiedleńczą utarło się przekonanie, że dokonano go przy użyciu brutalnych metod[24].

Sformułowana przez badaczkę konkluzja dotycząca czechosłowackiej państwowej akcji osiedleńczej jest krytyczna – mimo deklaracji znalezienia stałego miejsca zamieszkania dla rodziny Stojków, w praktyce pozostawiono ich w wozach, ponieważ zaproponowane im warunki mieszkaniowe nie spełniały podstawowych standardów. Hajská nie pozostawia wątpliwości, że ograniczenie mobilności przestrzennej i umieszczenie Romów w odizolowanych, nieprzyjaznych środowiskach, z pracą w rolnictwie lub przemyśle, do której nie byli przystosowani, pogłębiło ich marginalizację. Dopiero w późnych latach sześćdziesiątych rodzina Stojków opuściła Launy i przeprowadziła się na przedmieścia Pragi, gdzie kupiła dom i osiadła „na własnych warunkach".

Wnioski, które płyną z monografii Hajskiej, inspirują do podejmowania dalszych badań nad historią/historiami Romów w tym samym modelu historii antropologicznej i w oparciu o możliwie zróżnicowane źródła. Pożytki poznawcze ze śledzenia mikrohistorii i historii rodzin romskich są wielorakie. To świetny sposób na integrację tych historii do dziejów państw i regionów, tym bardziej, że pojawia się coraz więcej źródeł-świadectw romskiej historii w XX wieku, które można by obudować podobną ramą. Osłabienie stereotypowej różnicy pomiędzy „wędrówką" i „osiedleniem" pozwala zobaczyć, jak funkcjonowały mikrosystemy społeczne, zanim zaingerowały w nie reżimy państwowe i że Romowie stanowili ich organiczną część.

Z rozważań Hajskiej wynika ponadto, że wtórna nomadyzacja ludzi nazywanych „Cyganami", do jakiej doszło w Czechosłowacji po II wojnie światowej, była zabiegiem wpisanym w budowanie fundamentów nowego, socjalistycznego społeczeństwa. Mimo modernizacyjnych założeń, efekt stanowiła pogłębiająca się marginalizacja. Z monografii wynika jednoznacznie negatywna ocena powojennej polityki państwa czechosłowackiego wobec ludzi nazywanych „Cyganami". Mając

[23] Markéta Hajská, *op. cit.*, s. 217.

[24] Andrzej Mirga, *Romowie – proces kształtowania się podmiotowości politycznej*, w: *Mniejszości narodowe w Polsce: Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944– 1989)*, red. Piotr Madajczyk, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1998; P.J. Krzyżanowski, *op. cit.*

do dyspozycji dwa typy źródeł: dokumenty państwowe i relacje świadków, Hajská sugeruje uwzględnienie własnej perspektywy Romów[25], która jest zasadniczo odmienna od tej prezentowanej przez administrację państwową. Brak szerszej perspektywy – splotu tej akcji państwowej z działaniami w innych krajach socjalistycznych pod egidą ZSRR – powoduje, że taka konkluzja różni się od innych podsumowań akcji osiedleńczej, np. autorstwa Zoltana Barany'ego czy Sławomira Kapralskiego[26], które kładły nacisk głównie na jej modernizacyjny charakter: zapobieganie bezrobociu, przestępczości, problemom zdrowotnym, uchylaniu się od obowiązku szkolnego. Polskie badania nad akcją osiedleńczą prowadzą np. do konkluzji, że współczynnik alfabetyzacji u Romów urodzonych bezpośrednio po wojnie jest najwyższy z wszystkich powojennych generacji[27].

Hajská, patrząc z perspektywy swoich bohaterów, nie pyta jednak o to, w jakim stopniu mobilni, uprawiający niezależny handel Romowie zagrażali budowie scentralizowanego socjalizmu. Być może to celowy zabieg, który ma pozostawić czytelników z poczuciem, że oficjalnie antyrasistowskie instytucje państwowe okazały się niezdolne do egzekwowania na Romach żadnych innych praktyk poza przemocą. Pojawia się również pytanie o to, czy jak potoczyły się dalej dzieje rodziny Stojków i ich mobilność przestrzenna po ich usunięciu ze spisu ludności wędrownej i półwędrownej i po sprzedaży wozów. Hajská kończy swoją opowieść pod koniec lat 60. XX wieku, tuż przed chwilową odwilżą związaną z wydarzeniami 1968 roku. Wiadomo jednak, że działania wobec społeczności romskich w czechosłowackim państwie socjalistycznym trwały nadal – w latach 70. przesiedlano ich na obszary miejskie[28].

Na zakończenie chciałabym zaznaczyć, że nowy typ opowieści, który proponuje Hajská, jest nie tylko poznawczo wartościowy, ale też atrakcyjny lekturowo. Autorka nie odżegnuje się od fascynacji opisywanymi przez siebie postaciami – w szczególności Štefanem Stojką, który jawi się jako postać tragiczna, kiedy jako ostatni odchodzi z miejsca swojego stałego osiedlenia po wojnie, gdy odmawia się mu rekompensaty za utracone mienie. Swoich bohaterów traktuje też do pewnego stopnia jako figury losu Lowarów na terenie Czech i Słowacji. Opowieść o siostrze Štefana Zadze jest więc niekiedy skontrastowana z opowieścią na temat jej brata. O ile na przykładzie Štefana można opowiedzieć o tym, czym było zakorzenienie terytorialne oraz znaczenie profesji wykonywanych przez Lowarów dla lokalnych społeczności, dzieje rodziny Zagi stanowią ilustrację do przepisów regulujących mobilność. Różne trajektorie losów Štefana i Zagi wywołują też pytania o przyczyny różnic pomiędzy Słowacją i Czechami, które, jak stwierdza autorka, były

[25] Markéta Hajská, *op. cit.*, s. 47.
[26] Zoltan Barany, *op. cit.*, s. 117–119; S. Kapralski, *op. cit.*, s. 251–262.
[27] Joanna Grzelak, Emilia Kledzik, *Command of the Polish language and the integration of the Roma in Poland: an outline*, w: *Comparisons and Discourses: Essays on Comparative Literature and Theory*, red. Emilia Kledzik, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne", Poznań 2017.
[28] Zoltan Barany, *op. cit.*, s. 117.

generalnie mniej tolerancyjne w stosunku do wędrownych „Cyganów". Proponuje w ten sposób taki rodzaj historycznej narracji na temat Romów, w której bazą do budowania uogólnionych obrazów przeszłości są doświadczenia konkretnych ludzi, a nie generalizacje dotyczące ich pochodzenia lub kultury.

BIBLIOGRAFIA

BARANY, Zoltan, *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

BIKONT, Anna, *Nie koniec, nie początek. Powojenne wybory polskich Żydów*, Czarne, Wołowiec 2025.

DOMAŃSKA, Ewa, *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.

FICOWSKI, Jerzy, Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje, Interpress, Warszawa 1989.

FRASER, Angus, *The Gypsies*, John Wiley & Sons Inc., Hoboken 1992.

GRELLMANN, Heinrich Moritz Gottlieb, *Dissertation on the Gipseys*, G. Bigg, Londyn 1787.

GRZELAK, Joanna, KLEDZIK, Emilia, *Command of the Polish language and the integration of the Roma in Poland: an outline*, w: *Comparisons and Discourses: Essays on Comparative Literature and Theory*, red. KLEDZIK, Emilia, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne", Poznań 2017, s. 223–234.

HAJSKÁ, Markéta, *The Stojka Family. Spatial Mobility and Territorial Anchoredness of Lovara Vlax Roms in the Former Czechoslovakia*, Karolinum Press, Praga 2025.

Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath, red. ADLER, Eliyana R., ČAPKOVÁ, Kateřina, Rutgers University Press, New Brunswick–Camden–Newark–New Jersey–Londyn 2020.

JOSKOWICZ, Ari, *Rain of Ash: Roma, Jews and the Holocaust*, Princeton University Press, Princeton 2023.

KAPRALSKI, Sławomir, *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

KLEDZIK, Emilia, *Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne", Poznań 2023.

KRZYŻANOWSKI, Piotr Jacek, *Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w latach 1964–1989*, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski 2021.

MARINOV, Alexander, ROMAN, Bianca Raluca, ZAHOVA, Sofiya, *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, Brill/Schöningh, Paderborn 2021.

Romani Voices in History. A Sourcebook, red. MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Veselin, Brill/Schöningh, Paderborn 2021.

MIRGA, Andrzej, *Romowie – proces kształtowania się podmiotowości politycznej*, w: *Mniejszości narodowe w Polsce: Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości*

narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989), red. MADAJCZYK, Piotr, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1998, s. 110–179.

MROZIK, Agnieszka, *Akuszerki transformacji. Kobiety, literatura i władza w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2012.

Prague Forum For Romani Histories, https://www.romanihistories.usd.cas.cz/.

Romani Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II, red. MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Veselin, Brill/Schöningh, Paderborn 2022.

SADILKOVÁ, Helena, *The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands. A complex legacy of war and genocide in Czechoslovakia*, w: *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, red. ADLER, Eliyana R., ČAPKOVÁ, Kateřina, Rutgers University Press, New Brunswick–Camden–Newark–New Jersey–Londyn 2020, s. 190–217.

SHMIDT, Victoria, JAWORSKY, Bernadette Nadya, *Historicizing Roma in Central Europe: between critical whiteness and epistemic injustice*, Routledge, Taylor & Francis Group, Londyn–Nowy Jork 2021.

SOKOLOVÁ, Věra, *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*, Ibidem-Verlag, Hanower 2008.

VAN BAAR, Hugo, *The Perpetual Mobile Machine of Forced Mobility: Europe's Roma and the Institutionalization of Rootlessness*, w: *The Irregularization of Migration in Contemporary Europe: Deportation, Detention, Drowning*, red. JANSEN, Yolande, DE BLOOIS, Joost, CELIKATES, Robin, Rowman & Littlefield, Londyn–Nowy Jork 2015, s. 71–86.

WAJS, Bronisława, *Lesie, ojcze mój*, tłum. FICOWSKI, Jerzy, „Czytelnik", Warszawa 1990.

WAJS, Bronisława (Papusza), *Tears of Blood. A Poet's Witness Account of the Nazi Genocide of Roma*, red. BARTASH, Volha, KAMUSELLA, Tomasz, SHAPOVAL, Victor, Brill/Schöningh, Paderborn 2024.